

FARS VE TÜRK ARUZLARINDA YEKNESAK ve ALMAŞIK VEZİNLER

Yrd.Doç.Dr.Yakup ŞAFAK*

1.Muhteva ve Amaç

Fars ve Türk aruzlarında kullanılan vezinlerin-yapı bakımından incelendiğinde- başlıca dört grupta kümelandikleri görülmektedir. Bunlar, tek bir tefilenin tekrarından oluşan **yeknesak** (veya muttarid), uzun ya da kısa yeknesak vezinlerin sonlarından birer hece eksiltilerek meydana getirilen **düz** (veya basit), iki çeşit tefilenin münâvebe ile tekrarından oluşan **almaşık** (veya mütenâvib) ve farklı tefilelerin karışık bir şekilde sıralanmasıyla meydana gelen **karışık** (veya muhtelit) vezinlerdir¹.

Bu çalışma, söz konusu dört gruptan yeknesak ve almaşık olanları daha yakından tanımak ve her iki edebiyatta da tarihî seyir içerisinde, onların diğer vezinlerden farklı taraflarını tespit etmek amacıyla yapılmıştır.

2.Çalışma Usûlü

Çalışmamızda öncelikle aruzla ilgili kaynaklarda her iki grup hakkında verilen bilgiler ele alınıp değerlendirilmiş, daha sonra klâsik Fars ve Türk edebiyatlarının önde gelen şairlerinin divanları ile çeşitli antoloji ve mecmualardaki manzûmeler taranmıştır

* Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Bu konuda bir tasnif denemesi için bkz. Yakup Şafak, "Fars ve Türk Edebiyatlarındaki Aruz Vezinlerinin Ritmik Yapıları Üzerine Düşünceler", Yedi İklim, S.70, s.31-34.

Gerek kaynaklarda diğ er gruplardaki vezinlere göre farklılık arzeden sınırlı bilgiler, gerekse kendi gözlem ve tespitlerimiz, araştırmamızın iki husus üzerinde yoğunlaşmasını zarûrî kılmış ve ileride ayrıntılı olarak bilgi vereceğimiz üzere pek çok divanı inceleme gereği hasıl olmuştur.

Bu hususlardan birincisi, yeknesak ve almaşık vezinlerle yazılmış manzûmelerde, mısra ortalarında görülen durak; ikincisi söz konusu manzumelerin mısra yahut beyit sonlarında bileşik hece kullanmama geleneği ve temayülüdür.

3.Vezinlerin Tarihî Seyri ve Kullanım Özellikleri

Ancak bunlara geçmeden önce yeknesak ve almaşık vezinlerin Fars ve Türk aruzlarındaki yerlerini, özelliklerini ve tarihi seyir içerisindeki kullanımlarını ortaya koymak faydalı olacaktır.

Bilindiği üzere yeknesak ve almaşık vezinler, her iki edebiyatta da genel olarak az kullanılmış kalıplardır. Nitekim aruz vezinlerinin tarihi seyir içerisinde yerlerini göstermeyi amaçlayan araştırmalar da bu durumu bilimsel olarak ortaya koymuştur. Bu cümleden olarak L.P.Elwell-Sutton ve Halûk İpekten'in tespitlerine göre² 4 tef'ileli yeknesak ve almaşık vezinlerin belli başlılarının³ Fars ve Türk edebiyatlarındaki gazellerde kullanım oranları şöyledir:

² L.P.Elwell-Sutton, *The Persian Metres*, Cambridge, 1976, s.145 v.d.; Sîrûs Şemîsâ, *Seyr-i gazel der şî'r-i Fârsî*, Tahran, 1370 h.ş., s.228-240; Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı-Edebi Bilgiler*, 2. kısım: *Aruz Ölçüsü*, (2. bs.), Erzurum, 1989, s.251-256.

³ Yeknesak vezinlerin iki ve üç tef'ileli olanları her iki edebiyatta da nadiren kullanılmıştır, iki tef'ileli olanlar Türk şiirinde daha çok şarkılarda görülmektedir. (Bkz. H.İpekten, a.g.e.) Bu vezinlerde, tabiatıyla, durak söz konusu değildir; mısra ve beyit sonları açısından da araştırma kapsamı dışında tutulmuşlardır.

YEKNESAK VEZİNLER:⁴

				FARS ED.	TÜRK ED.	
1	Mefâilün	Mefâilün	Mefâilün	Mefâilün (HEZEC)	%8.4	%13.2
2	Müstef'ilün	Müstef'ilün	Müstef'ilün	Müstef'ilün (RECEZ)	%1.8	%1.2
3	Feülün	Feülün	Feülün	Feülün (MÜTEKARİB)	%0.6	%0.05
4	Feilâtün	Feilâtün	Feilâtün	Feilâtün (REMEL)	%0.5	%0.02
5	Fâilâtün	Fâilâtün	Fâilâtün	Fâilâtün (REMEL)	%0.2	%0.09
			TOPLAM	%11.5	%14.6	

ALMAŞIK VEZİNLER:

1	Mefûlü	Fâilâtün	Mefûlü	Fâilâtün (MUZARİ)	%2.4	%1.3
2	Mefûlü	Mefâilün	Mefûlü	Mefâilün (HEZEC)	%2	%0.7
3	Müfteilün	Fâilün (Fâilân)	Müfteilün	Fâilün (MÜNSERİH) (Fâilân)	%1.6	%0.5
4	Müfteilün	Mefâilün	Müfteilün	Mefâilün (RECEZ)	%1.3	%0.8
5	Feilâtü	Fâilâtün	Feilâtü	Fâilâtün (REMEL)	%1.2	%0.2
6	Mefâilün	Feilâtün	Mefâilün	Feilâtün (MÜCTES)	%1.1	%0.05
7	Fa'lün	Feülün	Fa'lün	Feülün (MÜTEKARİB)	%0.2	%0.08
			TOPLAM	%9.8	%3.6	

Tabloda görüldüğü üzere 4 Mefâilün dışındaki yeknesak ve almaşık vezinler, Fars edebiyatında fazla rağbet görmemiştir. Türk edebiyatında ise daha da az kullanılmıştır; nitekim 4 Mefâilün hariç tutulduğunda birinci gruptaki vezinlerin oranı Fars edebiyatına göre %3.1'e karşılık %1.4, ikinci gruptakilerin oranı ise %9.8'e karşılık %3.6 dır. Almaşık vezinlerin hem çeşit olarak, hem de -4 Mefâilün hariç tutulursa- oran olarak yeknesak vezinlerden daha fazla denenmiş olması, dikkat çekici bir başka hususiyettir.

Yeknesak vezinlerden 4 Mefâilün kalıbı, klâsik Fars ve Türk edebiyatlarında beğenilmiş⁵ ve asırlara göre gittikçe artan bir ilgiye mazhar olmuştur. P.N.Hanlerî'nin ve H.İpekten'in çalışmalarından hareketle yaptığımız tespitlere göre bu veznin gazellerdeki kullanım

⁴ Bu gruptan 4 Müfteilün, 4 Mefâilün, 4 Mütefâilün gibi kalıplar da nadiren denenmiştir.

⁵ Farsça gazellerde en çok kullanılan 5., Türkçe gazellerde 3. vezindir. Bkz. Sîrûs Şemîşâ, a.g.e., s.237; H.İpekten, a.g.e., s.70-72, 262-293.

oranları asırlara göre şöyledir: Fars edebiyatında: XII.y.y.da %2.9, XIII.y.y.da %3.7, XIV.y.y. da %5.1, XV.y.y.da %7.6, XVI.y.y. da %12.6, XVII.y.y. da %10.9, XVIII.y.y. da %19.1; Türk Edebiyatında: XIII. ve XIV.y.y. da %6.5, XV.y.y. da %7.4, XVI.y.y. da %13.8, XVII.y.y. da %14.6, XVIII.y.y. da %17.5.⁶

Bu gruptaki 4 Müstefilün kalıbı da –ki çoğunlukla müsemmatlarda kullanılmıştır- diğerlerine nisbetle az da olsa ilgi görmüştür; buna karşılık 4 Feülün, 4 Feilâtün, 4 Fâilâtün gibi vezinler her iki edebiyatta da beğenilmemiş ve nâdiren denenmiştir.

Bu vezinlerin beğenilmeme sebebi, şüphesiz tab'-ı selîmin hoşlanmadığı bir yeknesaklıkta olmalarıdır. Halbuki bu tür kalıpların sonlarından bir hece eksiltilince monotonlukları kırılmaktadır. Nitekim Fars ve Türk şairleri, Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün, Feilâtün feilâtün feilâtün feilün, Feülün feülün feülün feül gibi monotonluğu bu şekilde kırılmış vezinleri sevmiş ve şiirlerinde çokça kullanmışlardır.

Almaşık vezinlere gelince, bunlar Farsça gazelerde toplam %9.8'lik bir ilgiye mazhar olurken Türkçe gazelerde kullanımları toplam %3.6 gibi oldukça düşük bir oranda kalmıştır.

P.N.Hânlerî, “evzân-ı mütenâvib” veya “evzân-ı devrî” adını verdiği, iki farklı tefilenin nöbetleşe tekrarından oluşan almaşık vezinlerin, Fars edebiyatında az kullanılmaları hususunda özetle şunları söylemektedir: “Bu tür vezinlerin ortalarında bir duruklama olur: Musikîde bunlara *ikâ-ı mufassal* adı verilir. Bu vezinlerin tefileleri arasındaki tertip ve uygunluk haddinden fazla canlı olduğundan dinleyiciye daha düzenli ve vurgulu gelir. Ahenkteki bu mekanik düzen, onların kulağa tekdüze gelmesine yol açar ve tekrarı

⁶ Perviz Nâtil Hânleri, Tahkîk-i intikâdî der arûz-i Fârsî, Tahran, 1327 h.ş., 188-194; H.İpekten, aynı yer.

halinde usandırıcı olur. Bu tür vezinlerin Farsça gazellerde yaygınlık kazanamamasının sebebi bu olmalıdır.”⁷

Bu isabetli görüş, elbette Türkçe manzumeler için de geçerlidir.⁸ Ancak şunu da ilave etmeliyiz ki yüksek heyecan ve coşku, bu monotonluğu aşabilmekte, çok canlı hisleri ifadeye müsait olan bu vezinler, bu tarz şiir söyleyenlerce daha fazla tercih edilmektedir. Nitekim bazı sûfî şairlerin özellikle coşkulu gazellerinde söz konusu vezinleri, diğer şairlerden çok daha fazla oranda ve çeşitlilikte tercih ettikleri görülmektedir.⁹ Yukarıdaki gerekçe şüphesiz yeknesak vezinler için de söz konusudur.

4.Araştırma Konuları ve Sonuçları

A.Mısra Ortalarında Durak

Yukarıda da belirtildiği gibi araştırmamızın birinci kısmı yeknesak ve almaşık vezinlerle yazılmış manzumelerde, kelimelerin bölünmediği durakların bulunup bulunmadığı hususuyla ilgilidir. P.N.Hânlerî, az önce naklettiğimiz ifadesinde almaşık vezinlerin ortalarında bir duraklama olduğunu belirtmişti. Bir başka İranlı ilim adamı Sîrûs Şemîsâ da günümüzde İranlılar tarafından yaygın şekilde “vezn-i devrî” diye adlandırılan¹⁰ bu tür vezinlerle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Vezni devrî, bir mısrada iki eşit parçaya

⁷ P.N.Hânlerî, a.g.e., s. 152-153, 195-196.

⁸ Nitekim Halûk İpekten’in çalışmasındaki 862 kasideden sadece 7’sinin, 141 terkîb-i bend ve terci-i bendden yalnızca 1’inin söz konusu vezinlerle yazılmış olması bu görüşü teyit etmektedir; krş. mezkûr eser, s.251-256.

⁹ Meselâ Mevlânâ ve Nesîmî’nin manzumelerinde kullandıkları yeknesak ve almaşık vezinler, diğer şairlerden oldukça farklı oranlarda ve çeşitliliktedir; krş. Finn Thiesen, A. Manual of Classical Persian Prosody, Wiesbaden, 1982, s.275; ayrıca bkz. Mes’ûd Ferzâd, “Arûz-i Mevlevî”, Zamîme-i Hired u Kûşîş, Defter-i evvel, devre-i duvvum, Ord. 1349 h.ş.; H.İpekten, a.g.e., s.267.

¹⁰ Farsça’da yaygın olarak “devrî” ve bazen “mütenâvib” kelimeleriyle ifade edilen almaşık vezinler için “du pâre” terimine de rastlanmaktadır; bkz. Henry Blochmann, The Prosody of The Persians, Amsterdam, 1970, s.27.

bölünen ve iki ayrı tefileden oluşan vezinlerdir. Bu vezinlerde birinci bölümün sonunda kelime, genellikle biter; her hâlükârda mısra ortasında duraklanılır. Vezn-i devrî sadece iki (çeşit) tefileden mürekkep (mütenâvibü'l-erkân) kalıplarda olur; bunlar da çoğunlukla tam, yani 16 heceli değildirler”. Ayrıca yazar, “müttefikü'l-erkân” yani tek çeşit tefileden oluşan yeknesak vezinlerin, Horasan üslûbunu benimsemiş eski şairlerin manzumelerinde nâdiren duraklı olarak görüldüğünü ifade etmekte ve Senâî'nin 4 Müstefîlün vezniyle yazdığı bir beyti örnek olarak vermektedir.¹¹ Sayın Şemîsâ'nın gerek almaşık vezinlerin hepsinde durak bulunduğu yolundaki kaanati, gerekse 4 Müstefîlün vezninin nâdiren duraklı kullanıldığı şeklindeki tesbiti bizim çalışmamızın verilerine ve sonuçlarına tam olarak uymamaktadır. İleride görüleceği üzere bu gruptan müctes bahrine ait olan Mefâilün feilâtün mefâilün feilâtün kalıbı genellikle duraksızdır. 4 Müstefîlün vezni ise gördüğümüz bütün örneklerde duraklı olarak kullanılmıştır.

S.Şemîsâ yeknesak vezinler hakkında başka bir bilgi vermemektedir. Hanleri de bu tür vezinlerde durak bulunup bulunmadığı hususunda herhangi bir kanaat belirtmemiştir. Ancak o, almaşık vezinleri ortalarından çift çizgiyle ayırarak durakları gösterirken yeknesak vezinler için böyle bir işaret kullanmamıştır.¹²

Yeknesak ve almaşık vezinlerdeki duraklar hususunda Türk edip ve araştırmacılarından bazıları da bu konuda tesbitlerde bulunmuşlar, sınırlı da olsa bazı bilgiler vermişlerdir. Muallim Nâci elimizde eksik olarak bulunan Arûz nümûnesi (Taktî) adlı eserinde, 4 Müstefîlün, 4 Müfteilün, 4 Mefâilün ve Müfteilün mefâilün [2]

¹¹ S.Şemîsâ, Âşinâyî bâ arûz ve kâfiye, Tahran, 1366 h.ş., s.60-62.

¹² Bkz. P.N.Hânleri, a.g.e., s.155-157, 195-196. Vezn-i devrî konusunda, görme imkânı bulamadığımız şu çalışmalar da zikredilebilir: Ebu'l-Hasen Necefî, “Derbâre-i tabaka-bendî-i veznhâ-yi şî'r-i Fârsî”, Mecelle-i âşinâyî bâ dâniş, 1359 h.ş., s.591; Takî Vahîdiyân Kâmyâr, “Ber-resî-i evzân-ı devrî”, Ferhunde peyâm, Dânişgâh-i Meşhed, 1359 h.ş.

vezinleri için “birer mısra’dan ibaret görülen bu sûretler ikiye bölünerek birer beyit şeklinde kullanılabilir” demektir. Ancak o , aynı açıklamayı Feilâtü fâilâtün [2] ve Mefûlü mefâilün [2] vezinleri için yapmamıştır.¹³

İsmail Habib Sevük, “yarı muhtelit” olarak adlandırdığı almaşık vezinler hakkında: “Bunlar mısraları iki müsavi kısma ayırdıkları ve bu iki kısım aynen tekerrür ettiği için, bu vezinlerde nazmın sesi fazla belli olur. Onun için bu çeşit vezinler Servet-i Fünun edebiyatından beri kullanılmaz oldu. Tanzimat şairleri pek nadir kullandılar.” dedikten sonra, bu grubun vezinlerini şöyle sıralamaktadır: Mefûlü fâilâtün [2], Mefûlü mefâilün [2], Mefâilün feûlün [2], Mütefâilün feûlün (Feilâtü fâilâtün) [2], Müfteilün mefâilün [2], Müfteilün fâilün [2].¹⁴

“Muttarid” adını verdiği yeknesak vezinlerdeki duraklar için herhangi bir bilgi vermeyen yazar, Müstefîlâtün müstefîlâtün (Fa'lün feûlün fa'lün feûlün) kalıbı için de “Görülüyor ki bu vezin kelimeleri bölmez. Çünkü mahiyeti itibariyle –ikinci kümeye ayırdığımız- yarı muttarid ve yarı muhtelit vezinleri andırır” demektir.¹⁵

Bu hususta daha isâbetli, ancak sınırlı bilgiler veren Hikmet İlaydın da “eş bölümlü” terimini kullandığı bazı vezinler hakkında, “(Bu) kalıplar daima iki eşit bölümden meydana gelirler ve bu bölümlerle taktî edilirler. Ortada mutlaka bir durak bulunur ve her bölüm küçük bir mısra gibi (kalır)” açıklamasını yapmış ve 4 Mefâilün vezninin bazı kere; 4 Müstefîlün, Mefûlü Mefâilün [2], Mefâilün feûlün [2], Mefûlü fâilâtün [2], Mütefâilün feûlün (Feilâtü fâilâtün) [2] vezinlerinin ise daima eş bölümlü olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁶

¹³ Muallim Nâci, Arûz nümûnesi (Taktî‘), İstanbul, 1312, s.22-23, 16, 19.

¹⁴ İsmail Habib Sevük, Edebiyat Bilgileri, İstanbul, 1942, s.43-47.

¹⁵ Aynı eser, s.26.

¹⁶ Hikmet İlaydın, Türk Edebiyatında Nazım, 4. bs., İstanbul, 1964, s.52-54.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bu sınırlı bilgiler ışığında , konuyu daha fazla aydınlatabilmek için, tatmin edici miktarda Farsça ve Türkçe divanı inceleme zarûreti doğmuştur. Bu amaçla, yeni harflerle yayınlanmış olan Türkçe divanlarda genellikle vezinler de kaydedilmiş olduğundan, öncelikle eski Türk edebiyatının önde gelen şairlerinden Şeyhî, Nizâmî, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necâtî, İshak Çelebi (XV.y.y.); Vasfî, Âmrî, Usûlî, Fuzûlî, Hayâlî, Helâkî, Yahyâ Bey, Nev'î, Bâkî (XVI.y.y.); Nefî, Şeyhü'l-İslâm Yahyâ, Fehîm-i Kadîm, Şeyhü'l-İslâm Bahâyî, Cevrî, İsmetî, Nâ'ilî (XVII.y.y.); Nâbî, Sâbit, Nedîm, Şeyh Gâlib (XVIII.y.y.)'in divanları ile XIII-XV. yüzyıllar arasında yaşamış 84 şairden çeşitli manzumeleri ihtiva eden Mecmû'atü'n-nezâ'ir isimli eser baştan sona dikkatle taranmış, tatmin edici bir sonuç alındıktan sonra tedkiki zaman isteyen Kadı Burhâneddin , Nesîmî, Zâtî, ve Rûhî divanları örnekleme usûlüyle incelenmiş, yeterli örnek bulunamayan nadir vezinler için öbür divanlara da baş vurulmuştur.

Yeni harflerle yayınlanmış olan Türkçe divanlardaki bu kolaylığa karşılık, çoğu oldukça hacimli olan Farsça divanların tenkitli veya tenkitsiz neşirlerinde manzumelerin vezinleri genellikle belirtilmemiş olduğundan, ancak yurdumuzda üzerinde doktora ve yüksek lisans çalışması yapıp da vezinleri tesbit edilmiş olan Nizârî, Süheylî, İsmet-i Buhârî, Sirâcî, Sultan Ahmed-i Celâyir'in divanları başta olmak üzere Sa'dî, Mevlânâ, Hâfız gibi Fars edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarıyla her devirden manzumeleri içeren çeşitli antoloji ve mecmuaları, tatmin edici bir sonuç alacak derecede inceledik.

Yine aynı sebeple Türkçe divanlardan elde ettiğimiz daha etraflı ve güvenilir veriler ışığında, konunun Fars aruzundaki vechesini aydınlatmayı denedik. (Örnek olarak sunulan beyitlerin alındığı kaynaklar, çok fazla yer tutacağı ve söz konusu manzumeler arandığında zorluk çekilmeden bulunabileceği düşüncesiyle, zaruret görülenlerin dışında verilmemiştir. Genellikle gazellerin matla

beyitlerinden oluşan örnekler, alındıkları yerlerdeki imlâ özellikleri korunarak takdim edilmiş, mısralardaki duraklar yatay çizgiyle gösterilmiştir.)

Buna göre her iki edebiyatta yeknesak ve almaşık aruz vezinlerindeki durak hususunda vardığımız sonuçlar şöyledir:

a)Aşağıdaki vezinlerin ortalarında hemen daima durak bulunmakta ve duraklarda kelimeler bölünmemektedir:

- 1-Müstef'ilün müstef'ilün / müstef'ilün müstef'ilün (RECEZ)
- 2-Mef'ûlü fâilâtün / mef'ûlü fâilâtün (MUZÂRİ)
- 3-Mef'ûlü mefâilün / mef'ûlü mefâilün (HEZEC)
- 4-Müfteilün fâilün (fâilân)/müfteilün fâilün (fâilân) (MÛNSERİH)
- 5-Müfteilün mefâilün / müfteilün mefâilün (RECEZ)
- 6-Feilâtü fâilâtün / feilâtü fâilâtün (REMEL)

TÜRKÇE ÖRNEKLER:

1.Müstef'ilün Müstef'ilün / Müstef'ilün Müstef'ilün:

Yandırdı derdin bağırimi / senden bana dermân gerek
Gerçi bu yolda âşıkın / cân u dili sûzân gerek
Nesîmî

Eyyâm-ı mâh-ı ıyddır / ebrû-nümâ ol ey sanem
Hengâm-ı bûy-ı üddur / gîsû-güşâ ol ey sanem
Ahmet Paşa

Giydi benefşe başına / rengîn kalender dür sadef
Güşuna asdı jâleden / bülbül gülün dürr ü necef
Hayâlî

Âb-ı hayât - ı la'line / ser-çeşme-i cân teşnedir
Sun cür'a-i câm-ı lebin / kim âb-ı hayvân teşnedir
Bâkî

Mes'ûd ola ıydün eyâ / şâhenseh-i gendün-haşem
Dergâhun olsun dâimâ / şâhân - 1 dehre mültesem
Nedim (Kaside)

2.Mef'ûlü Fâilâtün / Mef'ûlü Fâilâtün:

Nûş itdi câm-ı ışkı / bir kendüzini bilmez
Cûş itdi hûn-ı eşki / toprak saçup yenilmez
Necâtî

Bilsem nedir günâhım / bakmaz yüzüme Ahmed
Bana yazık değil mi / hey ümmet-i Muhammed
Ü.İshak Çelebi

Akıtmağ için eşkim / her dem yüzün dürersin
Ey hâce şöyle benzer / sen tâlib - i Dürersin
Zâtî

Şu karşıdan görünen / âfet kıyâmet ancak
Bin nâz ile salınan / ol serv-kâmet ancak
Amrî

Hâtır-fürûz-ı hüsnün / zevk-ı bahârı neyler
Âhû-perest-i çeşmin / sayd u şikârı neyler
Nâbî

3.Mef'ûlü Mefâilün / Mef'ûlü Mefâilün:

Ben âşık-ı bî-çâre / sevdim seni ne çâre
Yerliceyiken aşkın / kıldı beni âvâre
K.Burhâneddîn
Verme dil ü cân nakdın / cânâna kabûl etmez
Bir derdini istersen / yüz cânâ kabûl etmez
Hayâlî

Sâbit-kadem oldur kim / mihrinle ola bâlis
Yüz hâdise olursa / mihrinle ola hâdis
Yahyâ Bey

Dil girye vü âh eyler / bir nîm nigâh ister
Ol şûh ise âşıkdan / ne girye ne âh ister
Cevrî

Edvâr-ı nevâ-yı gam / pervânede kalmışdır
Mansûr o peşrevde / ser-nânede kalmışdır
Şeyh Gâlib

4.Müfteilin Fâilün (Fâilân) / Müfteilün Fâilün (Fâilân):

Çünkü döşedi bulut / bâğa zümürüd bisât
Bâd-ı sabâ gösterir / gonce ile inbisât
Şeyhî

Kendimi cem' eyledim / bahr-i musaffâ gibi
Gökde Süreyyâ gibi / levh-i muallâ gibi
Yahyâ Bey

Lutfuna yüz hamd ü şükr / ey Melik-i müsteân
Kim iki başdan yine / oldu cihân şâdmân
Rûhî (Kaside)

Kırmada uşşâkı hep / tîğ-ı cihân-tâb -ı nâz
Gamzesi ammâ yine / mest-i şeker-hâb-ı nâz
Nefî

Duhter-i rez perde-i / câmda saklı değil
Rind-i mey-âşâm ile / gizli kapaklı değil
Sâbit

5. Müfteilün Mefâilün / Müfteilün Mefâilün

Görmek ağızı noktasın / nûr-ı basar değil midir
Yanağını ay anlamak / hüsn-i nazar değil midir
K.Burhâneddîn

Nakş-ı nigâr ile cihân / destine dest-mâl ola
Her varakı bu gülşenin / kapına arz-ı hâl ola
Nev'î

Nâmesin ehl-i râz edip / beste-ser ü şikeste-hat
Arz ede hasb-i hâlini / yâre şikeste-beste hat
Fehîm-i Kadîm

Gelse nesîm-i subh ile / müjde şeh-i bahârdan
Etse halâs bülbülü / mihnet - i intizârdan
Ş.Bahâyî

Şûr-ı dü âlem ol iki / çeşm-i kirişme-zâ mıdır
Nâza mukaddem-i sipeh / fitneye pîşvâ mıdır
Nâilî

6. Feilâtü Fâilâtün / Feilâtü Fâilâtün

Bu ne ber-güzîde candır / ki gezer bu cân içinde
Bu ne kıymetî güherdir / ki biter bu kân içinde
Nesîmî

Acabâ bu devr içinde / neyiçün safâ belirmez
Sitem ü cefâ çoğundan / kerem ü vefâ belirmez
Şeyhî

Büt-i nev-resim nemâza / şeb ü rûz râgıb olmuş
Bu ne dîndir Allah Allah / büte secde vâcib olmuş
Fuzûlî

Gül-i alden geçüp dil / mey-i rûh-perver ister
O da çarha uydı her bâr / ser-i kâr-ı dîger ister
İsmetî

Tutalım ki ey semen-rû / gül-i nev-edâyımışsın
Hele anlaşıldı kim bu / katı bî-vefâyımışsın
Şeyh Gâlib

FARŞA ÖRNEKLERİ:

۱- مستفعلن مستفعلن/مستفعلن مستفعلن

ای شهریار بیقرین / ای پادشاه پاک دین
ای مر ترا داده خدا / ای آسمان ملک زمین (فرخی)

ای ساربان منزل مکن / جز در دیار یار من
تا یک زمان زاری کنم / بر ربیع و اطلال و دمن (معزی)

وقتی ز ما یاد آمدی / هر هفته بی آن ماه را
اکنون ملال خاطرش / بر ما بیست آن راه را (نزاری)

چندین چه ناز آموختی / آن غمزه غماز را
دل بردی و جان سوختی / حدیست آخر ناز را (حسن دهلوی)

بر سقف نیلی کاخ شد / سیم مطلا ریخته
وز نخله نه طاق شد / زرینه خرما ریخته (کاتبی)

۲- مفعول فاعلاتن / مفعول فاعلاتن
آن کیست کاندر آمد / بازی کنان از این در
رویی چو بوستانی / از آب آسمان تر (فرخی)

رو سر بنه به بالین / تنها مرا رها کن
ترك من خراب / شبگرد مبتلا کن (مولانا)

نوروز و عید با هم / هر دو عنان گشاده
کردند رای عشرت / در بزم میرزاده (نزاری)

دل می رود ز دستم / صاحب‌دلان خدا را
دردا که راز پنهان / خواهد شد آشکارا (حافظ)

يك چند خواب راحت / بر خود حرام گردان
در ملك بی نشانی / خود را به نام گردان (صائب)

۳- مفعول مفاعیلن / مفعول مفاعیلن

خواهم که بدانم من / جاننا تو چه خود داری
تا از چه بر آشوبی / تا از که بیازاری (منوچهری)

هان ای دل عبرت بین / از دیده نظر کن هان
ایوان مداین را / آینهٔ عبرت دان (خاقانی)

اشک است که می گردد / در کوی تو همراز
واه است که می آید / در عشق تو دمسازم (خواجو)

امشب من و تو هر دو / مستیم ز می اما
تو مست می حسنی / من مست می سودا (سلمان)

فریاد که از لعلت / آغشته به خون شد دل
وز جعد پریشانیت / در قید جنون شد دل (سهیلی)

۴- مفتعلن فاعلن / مفتعلن فاعلن

جمع خراباتیان / سوز نفس کم کنید
باده نهانی خورید / بانگ جرس کم کنید (سنائی)

آن که مرا آرزوست / دیر میسر شود
وین چه مرا در سرست / عمر درین سر شود (سعدی)

بر ورق لاجورد / نقطه خور شد رقم
سوی لب ما میار / جز خط جام ای صنم (بدر چاچی)

حافظ خلوت نشین / دوش به میخانه شد
از سر پیمان برفت / با سر پیمان شد (حافظ)

ساقی بزم افق / از رخ عالم ببرد
مهرة سیمایگون / در قدم زر شکست (ابن حسام)

۵- مفتعلن مفاعلن/مفتعلن مفاعلن
دوش درون صومعه / دیر مغانه یافتم
راهنمای دیر را / پیر یگانه یافتم (عطار)

ای زده مطرب غمت / در دل ما ترانه ای
در دل و در دماغ جان / رفته ز تو نشانه ای (مولانا)

کج کلها ستمگرا / تنگ قبای کیستی
لعب گرا و دلبرا / عشوه نمای کیستی (امیر خسرو)

سرو چمان من چرا / میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود / باد سمن نمی کند (حافظ)

ای بدلم گرفته جا / دمبدم از نظر مرو
مرهم سینه چون توئی / مردم دیده هم تو باش (جامی)

۶- فعلات فاعلاتن/فعلات فاعلاتن

هله عاشقان بشارت / که نماند این جدائی
برسد زمان دولت / بکند خدا خدائی (مولانا)

ز دو دیده خون فشانم / ز غمت شب جدایی
چه کنم که هست اینها / گل باغ آشنایی (عراقی)

خبرم رسید امشب / که نگار خواهی آمد
سر من فدای راهی / که سوار خواهی آمد (امیر خسرو)

دل ما به غمزه بردی / رخ مه نمی نمایی
بکجات جویم ای جان / ز که پرسمت کجایی (قاسم انوار)

به یکی که گاه ضعیفی / به سرم طیب جوید
نه کسی که گر بمیرم / کفن غریب جوید (سهیلی)

Örneklerine az sayıda rastladığımız şu vezinlerin de genellikle duraklı kullanıldıkları görülmüştür:

7. Fa'lün feûlün / fa'lün feûlün (MÜTEKÂRİB)
8. Müfteilün müfteilün / müfteilün müfteilün (RECEZ)
9. Mütefâilün mütefâilün / mütefâilün mütefâilün (KÂMİL)
10. Mefâilü feûlün (mefâil) / mefâilü feûlün (mefâil) (HECEZ)
11. Fâilâtü mef'ûlün / fâilâtü mef'ûlün (MUKTEDAB) (Sadece Fars aruzunda)
12. Müstef'ilün feilün / müstef'ilün feilün (BASÎT) (Sadece Fars aruzunda)

TÜRKÇE ÖRNEKLER:

7. Fa'lün Feûlün / Fa'lün Feûlün¹⁷

Gam çekme sâfi / çek câm-ı sâfi

El - abdü âsî / ve'r-Rabbü âfi

Zâtî

¹⁷ Çoğunlukla Fa'lün feûlün fa'lün feûlün yerine Müstef'ilâtün müstef'ilâtün diye adlandırılan ve bazı eserlerde recez bahrine ait olarak gösterilen bu kalıp, bir beyitte 16 tef'ileli olarak da denenmiştir. Türk edebiyatında "vezn-i âhar" adıyla anılan söz konusu vezin, genellikle halk şiirinde ve müstemmat tarzında görülür; bkz. N.Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1948, II, 728; Cem Dilçin, Örneklerle Türk şiir Bilgisi, Ankara, 1983, s.362-366; ayrıca bkz. abbâs Mâhyâr, Arûz-i Fârsî, Tahran, 1374 h.ş., s.189-190; H.İpekten, a.g.e., s.131. (Mütেকârib bahrine ait Fa'lü feûlün fa'lü feûlün vezni de Müfteilâtün müfteilâtün adıyla bir beyitte 16 tef'ileli olarak, her iki edebiyatta nadiren denenmiştir.)

Gencînen olsam / vîrân edersin
Âyînen olsam / hayrân edersin
Şeyh Gâlib

8. Müfteilün Müfteilün / Müfteilün Müfteilün

Yatma uyan itme ziyân / vakt-i seher kum kuma kum
Tâ olasin vâkıf-ı cân / vakt-i seher kum kuma kum
Arşî

Ayş-ı cihân pîşesidir / gâhi hoş u gâhi bedî
Âşık-ı Hak pîşesidir / devlet-i ışk-ı ebedî
Hakkî

9. Mütefâilün Mütefâilün / Mütefâilün Mütefâilün

Yeter ey felek bu cefâ yetür / men-i zâra serv-i revânumı
Meh-i tal'atıyla münevver et / dil ü dîde nigerânumı
Fuzûlî

Dil-i zâra gelmede nev-be-nev / haber-i itâb-ı tegâfulün
Yine cân esîr-i mahabbetün / yine dil harâb-ı tegâfulün
Nâilî

10. Mefâilü Feülün (Mefâil) / Mefâilü Feülün (Mefâil)

Kanı gözleri bâdâm / kanı serv-i gül-endâm
Kanı yâr-ı dil-ârâm / ki olmadı bana râm
Kadı Burhâneddîn

Zihî hulk u zihî halk / ki vermiş sana hâlık
Felek hüsnüne hayrân / melek lutfuna âşık
Şeyhî

FARŞA ÖRNEKLER:

۷- فعلن فعولن/فعلن فعولن
گر تیغ بارد / در کوی آن ماه
گردون نهادیم/ الحکم لله (حافظ)

ای سبزه بر گل / خط می فزایی
دل می فریبی / جان می ربانی (جامی)

۸- مفععلن مفععلن/مفععلن مفععلن
عشق تو بر بود ز من / مایه مائی و منی
خود نبود عشق تو را / چاره ز بی خویشتنی (سنائی)

یار شدم یار شدم / با غم تو یار شدم
تا که رسیدم بر تو / از همه بیزار شدم (مولانا)

۹- متفاععلن متفاععلن/متفاععلن متفاععلن
به زیارتی چه شود که بر / سر خاک ما گذری کنی
به عنایتی چه زیان دهد / که به حال ما نظری کنی (عصمت)

که کشید دامن فطرت / که به سیری ما و من آمدی
تو بهار عالم دیگری / ز کجا به این چمن آمدی (بیدل)

۱۰- مفاعیل فعولن/مفاعیل فعولن

بیایید بیایید / که گلزار دمیدست
بیایید بیایید / که دلدار رسیدست (مولانا)

منم مانده گرفتار / بدین نفس خطا کار
به رحمت نگهم دار / ازین دشمن غدار (جامی)

۱۱- فاعلات مفعولن/فاعلات مفعولن

وقت را غنیمت دان / آنقدر که بتوانی
حاصل از حیات ای جان / یک دمست تا دانی (حافظ)

ساقیا بده جامی / زان شراب روحانی
تا دمی بر آسایم / زین حجاب جسمانی (بهای)

من پرست ایچادم / نشئه ازل دارم
همچو دانه انگور / شیشه در بغل دارم (بیدل)

۱۲- مستفعلن فعلن / مستفعلن فعلن

ای زلف دلبر من / دلبنده و دلگسلی

گه در پناه مهی / گه در جوار گلی (ادیب صابر)

ای زلف دلبر من / پر بند و پر شکنی

گاهی چو وعده او / گاهی چو پشت منی (معزی)

چون زلف تاب دهد / آن ترک لشکریم

هندوی خویش کند / هر دم به دلبریم (عطار)

b) Feûlün feûlün feûlün feûlün (MÜTEKÂRİB) ve Mefâilün feilâtün mefâilün feilâtün (MÜCTES) vezinlerinin genellikle duraksız olduğu ya da özellikle Farsça manzumelerde –aşağıda anlatılacağı üzere -4 Mefâilün veznine benzer şekilde sekteli ve duraklı olarak kullanıldıkları tesbit edilmiştir. Remel bahrine ait 4 Fâilâtün ve 4 Feilâtün vezinlerinin de görebildiğimiz az sayıdaki örneklerinin bazıları duraklı, bazıları duraksızdır.

TÜRKÇE ÖRNEKLER:

1. Feûlün Feûlün Feûlün Feûlün

Dirîgâ gül-i dehr hârına değmez

Felek humm-ı hamrı humârına değmez

Şeyhî

Cihân içre her fitne kim olsa hâdis

Ana serv-i kaddindir elbette bâis

Fuzûlî

Hat-ı müşg-fâmınla ey gonce-i ter
Şekerdîr o lebler mümessek mükerrer
Bâkî

Şu dem kim çeke Rüstemâne kemânın
Varıp gûşuna nâvek-i cân-sitânı
Ş. Yayhâ (Kıta)

Vezîr-i melek-hû silah-dâr paşa
Ki pîr-i hîred eylemiş anı ferzend
Nâbî (Kıta)

2. Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilâtün
Düketdi sabrını gönlüm o la'l-i nâba düşelden
Komadı varını harc eyledi şarâba düşelden
Ş. Yahyâ

Cüvâna sanma hemân hayret-i nigâh gerekdür
Nigâh u giryeye-i fâşa nühuftu âh gerekdür
Fehîm-i Kadîm

Nedür bu gaflatün ey dil dem-i bahâr kalur mı
Geçer letâfet-i gülzâr hüsn-i yâr kalur mı
İsmetî

Gönül hevâyâ uyup ârzû-yı gurbete düşmiş
Reh-i safâ diyerek hârzâr-ı hayrete düşmiş
Neşâtî

Dili ne nâil-i zevk-i visâl-i yâr edebildik
Ne kâil elem-i künc-i intizâr edebildik
Nâbî

3. Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün

Ey nefes bîhûde geçme cân-ı âteş-meskenümden
Ra'se-rîz -i şu'le-i âh ol nesîm-i şîvenümden
Fehîm-i Kadîm

Tohm-ı pür şûr u şererdür ser-nümûde hırmenümden
İhtirâz üzre geçer berk-i felek pîrâmenümden
Sünbülzâde Vehbî (Tahmis)

4. Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilâtün

Veh ne kâmet ne kıyâmet bu ne şâh-ı gül-i terdür
Ne belâdur nazar ehline ne hoş medd-i nazardur
Fuzûlî

Olmaz oldı görüp ahvâlümü il hûblara âşık
Aşk nehyinde bu rûsvâlîği gör şer'e muvâfık
Fuzûlî

FARŞA ÖRNEKLER:

۱- فعولن فعولن فعولن فعولن

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را

برون کبن ز سر باد خیره سری را (ناصر خسرو)

نگفتی کزین پس کنم ساز گاری

به نام ایزد الحق نکو قول یاری (انوری)

سقى الله ليلا كصدغ الكواكب
شبی عنبرین موی و مشکین ذوائب (سلمان)

سلامی چو بوی خوش آشنایی
بر آن مردم دیده روشنایی (حافظ)

رقیب از درت نیت کعبه دارد
اگر می رود کعبه ای می گذارد (سهیلی)

۲- مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن
بیا که نوبت صلح است و دوستی و عنایت
بشرط آنکه نگوئیم از آنچه رفت حکایت (سعدی)

اگر به مجلس قاضی نموده اند که مستم
مرا از آن چه تفاوت که رند بودم و هستم (اوحدی)

بیا که هندوی گیسوی دلستان تو باشم
قتیل غمزه خونخوار نا توان تو باشم (خواجو)

چو آفتاب می از مشرق پیاله بر آید
ز باغ عارض ساقی هزار لاله بر آید (حافظ)

چو روز وصل بر آن آستانه ام گذر افتد
ز بس طبیدنم از چاک سینه دل بدر افتد (سهیلی)

۳- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن
هر چه گویی از بهانه لا نسلم لا نسلم
کار دارم من به خانه لا نسلم لا نسلم (مولانا)

عاشق بیدل کجا با خلق عالم کار دارد
بگذرد از هر دو عالم هر که عشق یار دارد (سعدی)

۴- فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن
همه کس را تن و اندام و جمال است و جوانی
این همه لطف ندارد تو مگر سرو روانی (سعدی)

رند و دردی کش و مستم چه توان کرد چو هستم
بر من ای اهل نظر عیب مگیرید که مستم (خواجو)

Yazımızın baş tarafındaki tabloda da görüleceği üzere, her iki edebiyatta da çok az denenmiş olan yukarıdaki dört veznin sondan bir hece eksiltilmiş şekilleri, Fars ve Türk şairleri tarafından sevilmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. Bu yaygın kullanıştan doğan alışkanlığın söz konusu vezinlere de sirayet ettiği ve bunlarda o yüzden durak yapılmadığı hatıra gelmektedir. Ancak şunu da ilave etmek gerekir ki şiirlerinde durak yapma temayülü fazla olan bazı şairler, bu vezinleri de çoğu zaman duraklı kullanmaktadırlar.

c) Yeknesak vezinlerden Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün kalıbı, gerek Fars gerekse Türk edebiyatlarında özel ve ilginç bir kullanıma sahiptir. Şöyleki, Fars edebiyatında bu vezinle yazılmış manzumelerden bazılarının duraklı, bazılarının da tamamen duraksız olmalarına karşılık büyük çoğunluğunda değişik bir bölünme görülmektedir. Şairler, bu vezinle yazdıkları bir manzumede mısraların bir kısmında durak yaparken bir kısmında da ikinci mefâilün'ü, kelimenin sondan bir önceki hecesinde bitirmektedirler ki bu durumda üçüncü mefâilün'ün ilk hecesi, ya bir kelimenin son hecesine ya da izâfet kesresi veya atıf vâvına tekâbül etmektedir.

Kanaatimizce şairler söz konusu son hecelerde sekte ve vurgu yaparak bu uzun veznin, ortalarında tekrar canlanmasını ve monotonluğa düşmemesini sağlıyorlardı. Örnek olarak Fars edebiyatının önde gelen şairlerinden Sa'dî (öl.691/1292) ve Hâfiz (öl.791/1389)'ın birer gazelinin sunuyoruz:

Gulâm-i an sebuk-rûhem / ki bâ men ser girân dâred
Cevâbeş telh u pindârî / şeker zîr-i zebân dâred

Me-râ ger dûstî bâ û / be dûzah mî-bered şâyed
Be nakd ender bihiştet ân / ki yârî mihrîb ân dâred

Kesî râ ki'htiyârî hes/ t u mahbûbiyy u meşrûbî
Murâd ez baht u hazz ez om / r u maksûd ez cihân dâred

Birûn ez horden u hoften / hayâtî hest merdum râ
Be cânân zindegânî kon / behâ'im nîz cân dâred

Muhabbet bâ kesi dârem / kez û bâ hod ne-mî-âyem
Çu bulbul kez neşât-i gul / firâk ez âşiyân dâred

Ne merdî ger be şemşîr ez / cefâ-yı dûst ber gerdî
Duhul râ k'enderûn bâdes / t(i) z'enguşti figân dâred

Be teşvîş-i kıyâmet der / ki yâr ez yâr bi'grîzed
Muhibb ez hâk ber hîzed / muhabbet hem-çunân dâred

Hoş âmed bâd-ı nevrûzî / bu subh ez bâg-i pîrûzî
Be bûy-i dûstân mâned / ne bûy-i bûstân dâred

Yekî ser ber kenâr-i yâ / r u hâb-i subh mustevlî
Çi gam dâred zi miskînî / ki ser ber âsitân dâred

Çu Sa'dî ışk tenhâ bâ / z u râhat bîn u âsâyîş
Be tenhâ mulk mi-râned / ki manzûrî nihân dâred¹⁸

Me-râ mihr-i siyeh-çemân / zi ser bîrûn ne-hvâhed şod
Kazâ - yı âsmânest î / n u dîger-gûn ne-hvâhed şod

¹⁸ Sa'dî-i Şîrâzî, Külliyyât-ı Sa'dî, nşr. Zekâü'l-Mülk Furûğî-Abdü'l-Azîm Karîb, 2.bs, 1351 h.ş., s.581.

Rakîb âzârâ fermû / d u cây - i âştî ne'gzâşt
Meger âh-i seher-hîzân / suy-î gerdûn ne-hvâhed şod

Me-râ rûz -i ezel kârî / be-cuz rindî ne-fermûdend
Her ân kismet ki ân-câ ref / t ez ân efzûn ne-hvâhed şod

Hudâ râ muhtesib mâ râ / be feryâd u def u ney bahş
Ki sâz-ı şer' ez îñ efsâ / ne bî-kânûn ne-hvâhed şod

Mecâl-i men hemîn bâşed / ki pinhân ışk-ı û verzem
Kenâr u bûs u âgûşş / çi gûyem çun ne-hvâhed şod

Şerâb-i la'1 u cây-i em / n u yâr - i mihrîbân sâkî
Dila key bih şevêd kâret / eger eknûn ne-hvâhed şod

Me-şev ey dîde nakş-i gam / zi levh - i sîne - i Hâfiz
Ki zahm-i tîg-i dil-dâres / t u reng-i hûn ne-hvâhed şod¹⁹

4 Mefâilün vezninin Türk edebiyatında da ilginç bir gelişimi olduğu; bu kalıbın XVI. yüzyıla kadarki manzumelerde genel olarak duraklı iken, bu asırdan itibaren durağını kaybettiği görülmektedir.

Mezkûr vezinde durak, XIV ve XV. Yüzyıl şairlerinden Şeyhî, Nizâmî, Cem Sultan ve Ahmed Paşa'nın bu kalıpla yazılmış manzumelerinin tamamında –birkaç mısra dışında- müşâhede edilmektedir. Örnekleme usûlüyle yaptığımız incelemeye göre, Kadı Burhâneddin ve Nesîmî'nin de adı geçen kalıbı duraklı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

¹⁹ Hâfiz-ı Şîrâzî, Dîvân-ı Hâfiz, nşr. Muhammed Kazvîni-Kâsım Ganî, Tahran, 1372 h.ş., s.127-128.

Mecmû'atü'n-nezâir'de bu vezinle yazılmış şiirlerin tamamına yakını duraklıdır. Sadece Alâ'î ve Nücûmî'nin birer şiiri ile Hassân ve Nâmûsî'nin bazı manzumelerinde bölünmeyen mısralar fazladır.²⁰

Söz konusu vezindeki durak hususunda Üsküblü İshak Çelebi (doğ.XV. yüzyılın ikinci yarısı-öl.1539)'nin divanı, geçiş döneminin özelliklerini ilginç bir şekilde yansıtmaktadır. Bu divanda 4 Mefâilün ile yazılmış manzumelerin bazıları duraklı, bazıları ise duraksızdır. Benzer durum Necâtî'nin divanında da görülmektedir.

Kesin bir tarih belirtememekle birlikte durağını XVI. yüzyılda kaybettiğini söyleyebileceğimiz 4 Mefâilün vezninin Fars edebiyatında yaygın olarak görülen sekteli kullanılışına, Türk şiirinde daha az rağbet edildiği, bu vezinle yazılmış manzumelerin genel olarak bazı mısralarının duraklı, bazılarının duraksız, bazılarının da sekteli olduğu görülmektedir.

Yazımızın baş tarafında da belirttiğimiz şekilde, Türk edebiyatında XIII. ve XIV. yüzyıllarda %6.5, XV. yüzyılda %7.4 oranında kullanılan 4 Mefâilün kalıbının, XVI. yüzyılda birden %13.8 gibi bir orana yükselmesinde kanaatimizce veznin durağı atılarak monotonluğunun kırılması, önemli bir rol oynamış olmalıdır. Bu kalıbın, ilk dönemlerde duraklı kullanılmasının da vezne hakim olabilme endişesinden kaynaklanmış olabileceği hatıra gelmektedir.

4 Mefâilün vezninin duraklı kullanılışı için Nesîmî (öl.814-821/1404-1418) ve Ahmed Paşa (öl.902/1497) 'dan birer örnek gazel sunmak uygun olacaktır:

Boyundur sidre vü Tûbâ / dudağın âb-ı hayvândır
Anun mâhiyyet-i zevkın / ne bilsin ol ki hayvândır

²⁰ Bkz. Ömer b.Mezi'd, Mecmû'atü'n-nezâ'ir, nşr. Mustafa Canpolat, Ankara, 1982, s.45, 46, 48, 78, 28, 80.

Yüzün innâ fetahnâdır / tebârek şânına münzel
Bu veche ahsen-i sûret / diyenler ehl-i irfândır

Hatın Ümmü'l-kitâbıdır / beyânı ehl-i tevhîdin
Hurûfu levh-i mahfûzun / musavver şerh-i Fûrkândır

Ruhun gülzârına karşı / kızardı mağribin rengi
Tulû'-i maşrıkın şekli / abîr ü anber-efşândır

Hadîs-i gevher-efşânın / hidâyettir nihâyetsiz
Ukûlu ehl - i irfânın / anun şerhinde hayrândır

Cemâlin pertevi nûru / münevver kıldı âfâkı
Dudağın âb-ı hayvândır / saçın zıllında pinhândır

Visâlin hasreti nârı / beni yakdı firâkında
Ne mâhiyyetsin ey cân kim / cemâlin hûr u Rıdvândır

Nesîmî çün seni gördü / münezzeh oldu âlemden
Gözünde sûret-i rahmân / dilinde zikr-i sübhândır²¹

Bu gönlüm şehrine düştü / gözümde nâgehân âteş
Yaşım sakkâsı ermezse / tutar mülk-i cihân âteş

Şirâr-ı nâr-ı hecrinden / yüreğim şöyle yanmıştır
Ki bir âh eylesem dolar / zemîn ü âsumân âteş

San İsmâîldir çeşmin / ki yatar hançer altında
Ya İbrâhîmdir zülfün / ki olmuş gül-sitân âteş

²¹ Nesîmî Divanı, nşr. Hüseyin Ayan, Ankara, 1990, s.110-111.

Taratsın anberin zülfün / ki misk-i Çîn ola şâne
Kazıtsın ârızı hattın / ki ola bî duhân âteş

Lebinden hattını sordum / dedi kim hat değildir bu
Buhûr-ı bezm-i hüsn ettim / ki vere bûy-i cân âteş

Dedi gam gitti vaslımla / niçin eksik değil âhın
Dedim göçtüğü menzilde / komaz mı kârbân âteş

Dedim çün gönlümü aldın / bahâ ver bûy-i zülfünden
Dedi bu râyı ko Ahmed / kim olar râyegân âteş²²

d) Yeknesak ve almaşık vezinlerin duraklı olanlarında, mısraın ilk yarısında kelimelerin de bitirilmesi teâmülü, şairlere- özellikle müsemmatlarda- bu ilk yarı sonunda bileşik (bir buçukluk) hece kullanabilme kolaylığı da sağlamaktadır. (Dolayısıyla bu tür kullanımların zihaf sayılmaması daha doğru olur.) Örnekler:

TÜRKÇE:

El virmeyüp îd-i visâl / Nev'î olursak pây-mâl
Ey pâye-i vasl el-vedâ' / ey dest-i hicrân merhabâ
Nev'î

Kaçmaz misâl-i zünnâr / pür-ukde olmadan dil
Tek u kde-rîzi hâtır / ol zülf-i kâfer olsun
Nâîf

Tîr-i kazâya ey çarh / itme nişâne sen de
Yitmez mi cânâ zahm-ı / tîr-i nigâh-ı dilber
Fehîm-i Kadîm

²² Ahmed Paşa Divanı, nşr. Ali Nihad Tarlan,(2.bs.), Ankara, 1992, s.180.

FARŞA:

رویت چو طه طاهر است / و اللیل مویت ظاهر است
امر لعمرک ناظر است / در پاک پاک آمد لقب (سنائی)

عطار اندرین ره / اندوهگین فرو شد
زیرا که او تمام است / انده گسار ما را (عطار)

جمعی که سر ندادند / در راه عشقبازی
مستغرقند صائب / در غار تا به گردن (صائب)

Esasen bu durum Nasîrüddîn-i Tûsî (öl.672/1274)'nin, Fars aruzunun en eski ve muteber kaynaklarından biri olan Mi'yârü'l-eş'âr'ında da kısmen uygun gördüğü bir cevazdır. Ancak şairlerin çoğunlukla bu cevazı kullanmadıkları, mısraın ilk yarısı sonunda bileşik hece getirmemek için çaba sarfettikleri ve –yukarıdaki Türkçe 3. ve Farsça 2. beyitlerde olduğu gibi- ulama yoluna gittikleri görülmektedir. Nitekim bu hususu P.N.Hânlerî de tespit etmiştir.²⁴

B. Mısra ve Beyit Sonlarında Bileşik Hece Kullanmama

Araştırmamızın ikinci bölümü yeknesak ve almaşık vezinlerle yazılmış manzumelerde, mısra ve beyit sonlarının durumuyla ilgilidir. İncelediğimiz Farsça ve Türkçe pek çok manzumeden elde ettiğimiz sonuçlara göre, her iki edebiyatta da şairler, söz konusu vezinlerle

²⁴ P.N.Hânlerî, a.g.e., s.133-134; ayrıca bkz. A.Mâhyâr, a.g.e., s.131-132.

yazdıkları manzumelerde –aşağıda belirtilecek durumlar dışında- genel olarak mısra ve özellikle beyit sonlarında (yani kafiyelerde) bileşik hece getirmemeye dikkat etmişlerdir. (Kaynaklara göre aruzda, harf-i medden sonra sonu nûnla biten heceler de mısra sonlarında bileşik hece sayılırlar.)

Yeknesak vezinlerin sonlarında bir buçukluk hece kullanılıp kullanılmayacağı hususunda Nasîrû'd-dîn-i Tûsî şöyle demektedir: “Vezin, 4 Mefâîlün gibi bir bahre ve bir daireye eşit, yani tam olacak şekilde uzun olursa, mısraın sonuna başka bir sakin harf ilâve etmek, dairenin dışına çıkmak olur. Şairlerin manzumelerinde görülen bu tür uygulamalar kusur sayılır.”²⁵

P.N. Hânlerî, N.Tûsî'nin bu görüşünün doğru olduğunu, ancak Hâfız gibi büyük şairlerin bu yasağa uymadıklarını, dolayısıyla söz konusu yasağın terkedilmiş olduğunu ve istisnâsız her veznin sonuna bir iki sessiz harf ilâve edilebileceğini kabul etmek gerektiğini belirtir.

Hânlerî'nin tespiti genel olarak doğru olmakla birlikte bu tespitte eksik kalmış olan bir husus vardır. Bizim her asırdan incelediğimiz pek çok Farsça manzumeden elde ettiğimiz verilere göre şairler, yeknesak ve almaşık vezinlerle yazdıkları manzumelerin sonlarında bileşik hece getirmemeye özen göstermişler; içlerinde Mevlâna ve Hâfız gibi büyük şahsiyetlerin de bulunduğu birçok şair ise mısra ve beyit sonlarında ancak, sonu nûn ile biten kelimelerde yahut sonu dâl, te (ve nadiren mîm) harfleriyle biten fiillerde bileşik hece kullanmışlar, diğer durumlarda genel olarak bundan kaçınmışlardır. Nitekim Arûz-i Fârsî adlı eserinde bu konuyu müstakil olarak "Veznhâ-yi müsebbâğ ve müzâl" başlığıyla ele alan Abbâs Mâhyâr'ın verdiği misallerin –bir tek istisna ile- tamamı böyledir.²⁷

²⁵ P.N.Hânlerî, aynı eser, s.134-135.

²⁷ A.Mâhyâr, a.g.e., s.161-170.

ÖRNEKLER:

۱- مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلان (هزج)
صلاح از ما چه می جوئی که مستان را صلا گفتیم
به دور نرگس مستت سلامت را دعا گفتیم (حافظ)

۲- مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلان (رجز)
رو آن ربابی را بگو مستان سلامت می کنند
و آن مرغ آبی را بگو مستان سلامت می کنند (مولانا)

۳- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلییان (رمل)
آمد از ری نامه ای شیوا چو خط یار مشکین
وہ چه نامه نافہ آسا مشک بوی و مشک آیین (فرصت شیرازی)

۴- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلییان (رمل)
وہ کہ از دست سر زلف سپاہت چه گشیدست
آنکہ دزدیدہ در آن دیدہ خونخوار تو دیدست (خواجو)

۵- فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن فَعُولَان (مقارَب)

بیا وز لب لعل جامم بگردان

دل از باده لعل فامم بگردان (جامی)

۶- مَفْعُول مَفَاعِلِن مَفْعُول مَفَاعِلَان (هزج)

دی قاصد یار آمد نزدیک من از غزنین

ز آن سرو پری پیکر ز آن ماه بدیع آیین (عثمان مختاری)

۷- مَفْتَعَلِن مَفَاعِلِن مَفْتَعَلِن مَفَاعِلَان (رجز)

دوش که شاه اختران والی چرخ چارمین

کرد ز اوج آسمان میل به مرکز زمین (فآنی)

۸- فَعَلَاتِن فَاعِلَاتِن فَعَلَاتِن فَاعِلِيَان (رمل)

چه خوش است باده خوردن به صبح در گلستان

که خبر دهد ز جنت دم صبح و با دبستان (جامی)

۹- مَفْعُول فَاعِلَاتِن مَفْعُول فَاعِلِيَان (مضارع)

تا چشم بر ندوزی از هر چه در جهانست

در چشم دل نیاید چیزی که مغز جانست (عطار)

۱- مفاعلتن مفاعلتن فعلییان (محتث)

برای داغ تو بر دل توان و تاب نوشتند

دگر خراج بر این منزل خراب نوشتند (کلیم کاشانی)

Şunu da belirtmek gerekir ki mısra ve beyit sonlarında bileşik hece kullanmama durumu, sadece yeknesak ve almaşık vezinlerle sınırlı bir husus değildir. Hangi vezinlerin sonlarında bileşik hece kullanılıp kullanılmayacağı, muteber aruz kaynaklarında belirtilmiştir. (Dolayısıyla aruz kitaplarında dört ayrı şekilleri bulunan, ikinci ve dördüncü tefileleri eksiltilmiş cüzlerden oluşan ve birbirleri yerine kullanılmasına cevaz verilen Müfteilün fâilün (fâilân) müfteilün fâilün (fâilân) ve Mefâilü feülün (mefâil) mefâilü feülün (mefâil) gibi vezinlerde araştırmamıza konu olan husus, tabii olarak görülemeyecektir.)

Ayrıca şu hususu da ilave etmeliyiz ki Şems-i Kays (XII-XIII. yy)'ın el-Mu'cem'inde ve onu örnek alan Câmî (öl.898/1492) 'nin Aruz Risalesi'nde yeknesak ve almaşık vezinlerin müsebbâğ ve müzâl (yani sonlarında bileşik hece bulunan) şekilleri nâdiren yer alırken, Seyfî-i Buhârî, (öl.909/1503) Vahîd-i Tebrîzî (IX/XV. yy) Halîmî-i Şîrvânî gibi müelliflerin eserlerinde bunlara sıkça yer verilmesi, kanaatimizce şairlerin zikredilen kullanımlarına bir tür meşrûluk kazandırmak gayesiyle yapılmış olmalıdır.²⁸

²⁸ Bu tespit için mezkûr eserlerin şu basma ve yazma nüshaları incelenmiştir: Şems-i Kays, el-Mu'cem fi me'âyîri eş'âri'l-'Acem, Muhammed Kazvîni neşrinden yeniden yayımlayan: Müderris Rezevî, Tahran, 1338 h.s.; Câmî, Risâle-i arûz, terc. ve şerh: Ahmed Sâfî (Câm-ı muzaffer-Şerh-i arûz-i Mollâ Câmî), İstanbul, 1267; Seyfî-i Buhârî, Arûz-i Seyfî, nşr. H.Blochmann (The Prosody of the Persians adlı eserin sonunda), Amsterdam, 1970; Vahîd-i Tebrîzî, Cem'i muhtasar, Atatürk Ün. Seyfeddin Özege Ktp., ASL 538; Halîmî-i Şîrvânî, Risâle-i arûz, Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, nr. 1151.

Fars Edebiyatında, yeknesak ve almaşık vezinlerle yazılmış manzumelerde görülen bu gelenek, temayül ve (kanaatimizce özellikle dilin yapısından kaynaklanan) zarûrî tasarruflara karşılık Türk edebiyatında şairlerin, söz konusu kalıplarla yazdıkları manzumelerde, mısra sonlarında bileşik hece getirmemeye çalıştıkları, kafiyelerde ise buna oldukça dikkat ettikleri görülmektedir. Şairlerimiz bu hususa özellikle gazel ve kasidelerde büyük bir itina göstermişler; onun için söz konusu manzumelerde daha ziyade Türkçe kafiye ve redif kullanma yoluna gitmişlerdir.

Ancak bu hassasiyetin XVIII. yüzyıldan itibaren azalmaya başladığını, özellikle şiir değeri daha düşük olan kıt'alarda (bilhassa tarih manzumelerinde) daha serbest davranıldığını da belirtmek gerekir.

Ayrıca söz konusu manzûmelerin sonlarında bileşik hece kullanmama konusunda Fars şairlerinden daha itinalı davranan Türk şairlerinin Mevlânâ, Hâfız, Câmî gibi büyük şairlerin uygulamadaki temayüllerine de uymadıkları, hatta (cân, bîn, hûn gibi) sonu nûn harfiyle biten kelimeleri dahi kafiye yapmaktan kaçındıkları tarafımızdan müşâhede edilmiştir.

Bütün bu hususları açık bir şekilde göstermek üzere muhtelif yüzyıllarda yaşamış 11 büyük şairimizin [Şeyhî (öl.1431), Ahmed Paşa (öl.1497), Fuzûlî (öl.1556), Nev'î (öl.1599), Bâkî (öl.1600), Nef'î (öl.1635), Şeyhülislâm Yahyâ (öl.1643), Nâilî (öl.1666), Sâbit (öl.1712), Nedîm (öl.1730), Şeyh Gâlib (öl.1798)] yeknesak ve almaşık vezinlerle yazmış oldukları manzûmelerin kafiyelerini-kronolojik olarak ve vezin sırasına göre- takdim etmeyi uygun buluyoruz. (Parantez içindeki rakamlar aynı kafiyenin ardarda kaç

manzumede kullanıldığını göstermektedir. Kelimeler, alındıkları yerlerdeki imlâ husûsiyetleri korunarak verilmiştir.)²⁹

1.MEFÂÎLÜN MEFÂÎLÜN MEFÂÎLÜN MEFÂÎLÜN (HEZEC):

ŞEYHÎ: kıyâmetdir, edinmişdir, eyler, devrânın, çînin, gitdim, etsem, tecellâdan, âfitâbından, âlîden, miskînden, boyundan, uyku, bağlu, bustânı, şeydâyî (gazel); **AHMED PAŞA:** olsun (kaside), küynür, âteş, İshâkun, cânânım, dilden, şehriden, diyârında, sen, günden, yârimdan, dudağından, îmâna, kimse, semen-sâye, magrûrı, egri (4), miskîni (gazel); ayrılmaz, olsun, ondan (kıt'a); **FUZÛLÎ:** hancer, gülzârı, münevverdür, eyler, efgândan, Sultân'î, âdil, eyler (kaside); nâ-peydâ, yâ Rab, it, görgeç, bar, yazmışlar, dutmuşlar, oynar, artar, dirler, eyler, sor, füsûnumdur, tûtüyâdandır, rahşândur, gül-gündür, bî-nevâlardur, vardur, kâbildür, pây-mâlümdür, dînümdür, itdügümdendir, mümkindür, kılmaz, olmaz (2), bilmez, virmez, itmiş, ser-hoş, sultânılg, âşık, tek, mihrâbun, perişânun, tapşurdum, yaşum, değşürdüm, benzetdüm, itdüm, vebâlüm, hisâbından, târından, gedâlardan, derd-mendünden, alâmetden, cânın, daşın, ayândır bu, su, oturma, eyle, anber-efşâne, güftâre, üzre, yanmaz mı, dâmânı, harîdârı, daşı, dünyâyı, Mesîhâ'yı, itdi, yetmez mi (gazel); temannâsi-hem-râzı-kâbil-tâbânı-gerdündur-ruhsârun-olsun (terkib-i bend); râhatefzâdur-ganîmetdür-meh-ziyânında-oldı (terci-i bend);

²⁹ Nakledilen kafiyeler şu çalışmalardaki manzumelerden alınmıştır: Şeyhî Divanı, nşr. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz, Ankara, 1990; Ahmed Paşa Divanı, nşr. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, 1966; Fuzûlî Divanı, nşr. K.Akyüz-S.Beken-S.Yüksel-M.Cumbur, Ankara, 1956; Nev'î-Divan, nşr. Mertol Tulum-M.Ali Tanyeri, İstanbul, 1977; Bâkî Divanı (Bâkî Divanı Üzerine Bir İnceleme, 2.Kısım), haz. Sabahattin Küçük, Doktora Tezi (Fırat Ün. Fen-Ed. Fakültesi, 1982); Nef'î, Sanatı ve Türkçe Divanı, haz. Metin Akkuş, Doktora Tezi (Atatürk Ün. SBE, 1991); Şeyhülislâm Yahyâ, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve divanının Karşılaştırılmış Metni, Doktora Tezi (Atatürk Ün. Fen-Ed. Fakültesi, 1985); Nâilî-i Kadîm Divanı, nşr. Halûk İpekten, İstanbul, 1970; Bosnalı Âlâeddin Sâbit-Divan, nşr. Turgut Karacan, Sivas, 1991; Nedim Divanı, nşr. Abdülbâki Gölpinarlı, 2.bs., 1972; Şeyh Galib, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumi Tahlili ve Divanının Tenkidli Metni, haz. Naci Okçu, Erzurum, 1989. (Çalışmamızın bu kısmı hazırlandığında sonuncu eser ile yukarıda zikredilen tezlerin henüz yayınlanmamış olduğunu belirtmeliyiz.)

perişânum-görmen-oh-gitme-râgıbdur (murabba); eyler, dutsan, İslâmun, itdün (kıt'a); *NEV'Î*: dünyâ, ser-defter, hüner-perver, Paşa'dur, hurrem, olsun, cânı, erzâni, irfânı, canânı (kaside); olmaz mı-gitdüm-temâşâda-ebterdür-cânı (terci-i bend); ruhsârı-istignâ-yok-mâhı-düşmen (müseddes); var-yok-silmez mi-dögölmekden-hep; meylüm-itdi-itse-var-fermân-yok-yâ Rab (murabba); ra'nâ, melek-sîmâ, câna, fûrkat, târâc, kec, za'ferânîdür, merdümdür, aglar, dirler, gözlerler, bülbüller, özler, olmakdur, deryâlar, dâ'irdür, dirler, âsmânîdür, vardur, var, eyler, şâ'ir, yokdur, yegdür, kelâmundur, cânıdur, dilber, düşmişdür, hissetler, olmaz, gitmez, olmaz, bilmez (2), uyandurmuş, ateş, (2) vâ'iz, Yûsuf, 'âşık, şeydâlık, ancak, 'âşık, yok, olmak, söyletsen, gelmezsen, sahbânun, terlik, eksük, bildük, ömrüm, çeşmüm, çekdüm, itdüm, 'âlem, oldum, itsem, gönlüm, sebze-zârından, harâretten, seyrinden, istersin, kalmışsın, dehânumdan, yârân, âşinâlardan, gün, olsun, ebrû, olsa, dırahşâna, pâyeye, olsa, olma, şekkeristâna, bûse, eyle, gonca, gûşe, ile, kuhsâra, bî-çâre, çıkma, çekdi, verdi, bâki, geldi, kaldı, kurbânı, itmez mi, sultânı, âhı, rengini, döndürdü, ayırmagı, eglendi, ahşamı, şekker-efşânı, gayrı, efgânı, cânı, yetdi, kanı, olunmaz mı, tecellâyı, a'yânı, reftârı, dırahşânı, kalsun (gazel); eksilmez, it (kıt'a); *BÂKÎ*: sâni, üzre, te'âlâyı, cihân-bânı, semâ-sîmâ (kaside); var-dil-tîrâsâ-her gün-'uşşâkı; yâre-'âlemgerd-rûşen-muhkem-şerbet; konmaz mı-seyrân-efgânun-'âlemden-sayru-lâya'kil-gûyâdur (tahmis); nâb-âsâ, bâlâ, cânâ, peydâ, habâb-âsâ, kevkeb (2), bâ'is (2), geç, micmerdür, a'lâdur, husrevânîdür, görsünler, var, artar, temâşâdur, eyler, câhildür, sitâresidür, temâşâdur, hâtır-nişânundur, ra'nâdur, ditrer, zîverdür, hancer, kalmışdur, kıyâmetler, eyler, yigdür, mûdur, düşmişdür, yigdür, ditrer, dirler, yir yir, zamânıdur, vardur, yigdür, olmuşdur, olmaz, katlanmaz, incinmez, eglenmez, incinmez, meclis, olmuş, yandurmuş, haz, ancak, Hurşîdün, söyletsen, yig, Kalatanun, bil, geçdüm, açdum, kaşum, kiblem, dagum, itdüm, tapşurdum, hem, nâz-perverdüm, gevhersin, olsun (3), eglensün, 'âlemden, söylersin, bakmakdan, 'âlemden, olsun, dönsün, tuymazsın, an, yâ Hû, elde, firûze, üzre, rif'atde, haste, yanında, üftâde, olsa, suya, kâfûrî, sultânî, kâfûrî, itdi, 'âlem-efrûzı,

Mecnûnı, itdi, gitdi, Şîrvânı, nûrı, yaşı (gazel); *NEF'Î*: üzre, insâmı, mi'mârı, dünyâya, kişverdür, efser, Şîrâzı, Paşayı, düstürü, 'âlem, üzre, deryâdur, gülzârı (kaside); imtiyâzından (kıt'a); sahbâ, yazmışlar (2), külâhıdur, eyler, vardur, görsek, nâzûk, görsem, andan, mestâne, gelmez mi, firûzı, nevrûzı (gazel); sâye (nazm); *ŞEYHÜLİSLÂM YAHYÂ*: Yezdânî (kaside); cânâ, ra'nâ, şeydâ, âb-âsâ, cânâ (2), bâis, güller, eyler, ister, âteşdür, görülmişdür, cemâlündür, derler, göster, çeker, demler, düşmüşdür, olmaz (2), eğlenmez, etmiş, yok, ra'nânun, derdün, görsek, Sitanbulun, etmek, vermek, gül, mahzûnum, derdüm, giryânun, cânun, bayram, kaydından, dersin, olsun, benden, dinlensün, gubârundan, senden, bahârından, 'âlemden, bâlâsın, nûşından, esse, olsa, 'âlemde, cânâne, ticâretde, gülse, kaçma, belâlarda, gelse, olma, tâbdârunla, pâre, müştâka, pervâne, hicrâna, dala, yanında, gûşe, kaldı, sultânî, oldı (2), olmaz mı, devri, dökdi, egilmez mi, gördi, gayri, cânı, şebistânı, yârânı (gazel); cihânbanun, sandum (kıt'a); 'âlem-efrûzi, egri (nazm); a'lâya, peydâ (tarih); *NÂİLÎ*: üzre, yâverdir, mi'mârı, zî-şânı (kaside); olsun-'âdîdir-kârımdan-zâdımdır-tagyîr; neylersün-zülfünde-mübrem-satdun - Mesîhâsâ-efgende; Resûla'llâh (müsemmat); peydâ, sana, hep keç, müşkildir, bâğundur, söyler, yazmışlar, nâ-murâdîdir, sohbetdir, mestûr, kimdür, candur, olmuşdur, mahşerdür, olunmuşdur, bilmez, olmazmış, basmış, sunmuş, âteş, bağlanmış (2), devşürmüş, olmak, kemânından, şerminden, etme, sanma, bârâna, üzre, unutturdu, olmaz mı, sultânî (gazel); âgâhi (kıt'a); zevâyâyâ, ma'delet-girdâr (tarih); *SÂBÎT*: İsrâ, Geylânı, kıldı, deycûrı, fetahnâdur (kaside); üzre (gazel-i müzeyyel); cânâ, âsâ, deryâ, mehtâb, mekteb, leb, heb, kâgız, eyler, rengidür, eyler felâhan-var, sanmışlar, sahralarındandır, terler, bulmuşlar, yokdur, olmaz, göstermez, gelmez, göstermiş (2), kalmış, mahzûz, elfâz, yok, bülbül, itdüm, itmem, sultanum, olmazsın, olsun (2), dehânından, âbîden, pervîzen, şeftâlû, yek-sâle, gülzâra, cânâna, edeblere, düşdükçe, günlerde, lisânında, yanumda, eyle (gazel); sultânun, beyninde, sultânun, gördüm, tugrâ, râdur, rûh-efzâ, mahsûlî, irfânı, eş'ârı, buldum, pinhân, gördü (kıt'aî; etbâ', burnâyı, oldı, paşa, cârûb, dünyâ, fetvâyı, paşa, hakka (tarih); *NEDÎM*: üzre,

ednâyı, devrânî, 'ibrettir, ıztırâbımsın, cânı, ber-ter, eyvânı, olsun, şâhâne (kaside), dil-ârâya, dünyâye, istermiş, var (kıt'a); oldu, âsâ, harfi, selsebilinde, câ-rû, isti'dâd, peydâ, eyle şevketle, kerem-perdâz, 'âlemde, ma'nâ (2), dâna, maksûd, olsun, yezdân, ab-ı hayvânın, eflâk, dâmâd, bahâr-âsâ, Dârâ, feyz-bahşâdır, garrâdır, günde, dâna, oldu, Vehhâb, haşmetle, bi'l-hemmet, dünyâdır, olsun, dünyâda, dünyâ, 'irfânı, Felâtûn-râ, hemtâ (tarih); olsun (müseddes); oldu-selâmetler-Allâh-enversin-ânın (terkib-i bend); tartıp, vardır, var, girmişti, saklar, kâfir, vardır, debistânsız, tutmuş, yazmış, bunun, gördük, ol gel, giribânım, bilmem, kendin, başımdan, hûn-feşânımdan, âhûdan, berberden, olsa hususunda, revzende, yâsemenlikte, zencîre, peyleyle, gayri (gazel); sitemgârın-etmiş-meh-rûlar-câna-nükte-pîrâdan; perversin-serefrâzı-tenhâ-câna-; ol-pâre-şâdmânîdir-hurrem; gülşen-güller-gülzâre-kârı; olsun-istignâ-âdem; 'andelâbâne-olsındırsak-evbâşe-dâmânın; behcetle-anberâmîizin-devlet-dünyânın (şarkı); *ŞEYH GÂLİB*: Monlâ, dîvârı, verdi, bayramı, hâveristândır, işâretdir (kaside); hazrâ, perîşânı, hem-râh, mîzâne, âzâd, olsun, eyvâne, âbâd, hâne, nusret, eyyâme, icâd, mevfûr, imkâne, mînâ, ma'nâ (tarih); Mevlânâ-'ibâdetdür-îmânun-etmiş-söz-mısrâ'dan; şeytânî-eyledir-münâfiklar-asla-kendisın; pîrâye-perverdir-Kur'ânî-Muhyiddin-hayret-ustâdan-hûnkârî; dūd-gayri-ben-olmaz mı-biçârelikdendir-bilmem (terci-i bend); gâhîler-bîrûn-gelmiş-söylerler-kerâmâtı-var-vaahdetde-der-tâlib (müseddes); bilmezler-zâhid-uyanıklar-bunlar-'ummâni; şimdi-olsun-oldum-hâlın-öpdüm-vuslatla-kâşif-mecbûrum; gelmişdir-mücrim-yandım-sâbık-fettânın (tahmis); cânı-hakîkatde-mazmûndur-olmuş-gülzârı (şarkı); yâ, mînâ, istignâ, tut, hiç, tevhîd, eylemişlerdir (2), eyler, sendendir, ma'nâlarındandır, olmakdır, yazmışlar, seninçündür, zebânımdır, hande-fermâdır, îmânsız, eğlenmez, kalmaz, tutmuş, bulmuş, göstermiş, âteş, basmış, mâni', tuyduk, gel, bilmem, nâ-merdem, perçem, bilmem, nigâhından, bilsün, hancerdir, gelsün, kebûdından (2), Resûlallâh, hûnumla, kâne, dilde, gitdikçe, gelmezse, kaldı, var mı, şimdi, pey, fagfûrı, yetmez mi (gazel); oldu, gülsün, ismetdir, bu, hep, mezârımdan, tekellümler, dil-ârâsın (kıt'a).

2. MEF'ÛLÛ MEFÂÎLÛN MEF'ÛLÛ MEFÂÎLÛN (HEZEC):

ŞEYHÎ: olmuşdur, câmı (gazel); *A.PAŞA*: haz (gazel); *FUZÛLÎ*: câmı (gazel); *NEV'Î*: yirdür (gazel); *BÂKÎ*: var, handânım (gazel); *NEF'Î*: ya, bilmem, bu (gazel); *Ş.YAHYÂ*: zahmet, bülbül, yaklaştı, gülzârı (gazel); *NÂİLÎ*: olsun (gazel); *Ş.GÂLİB*: Hudânındır-olmuş-ya-ma'nâda-ol (müseddes); bâd-pûyân-isterdi-tenhâta'dâdnûşîde-âevirdi; şeydâ-dânâ-pâyân-dânâ-pâyân-işkestî-'ayyaâşı-seherhîzi (tahmis); kalmışdır, yok mı (gazel).

3. MÜSTEF'İLÛN MÜSTEF'İLÛN MÜSTEF'İLÛN MÜSTEF'İLÛN (RECEZ):

ŞEYHÎ: nicedir, gör, eyleyem, sen (gazel); *A.PAŞA*: yaraşur (kaside); olmamış, sanem, sun, için, dillerine, Allâhıma, beni (gazel); *FUZÛLÎ*: dil-küşâ (kaside); *NEV'Î*: âh (kaside); merhabâ, ihtiyâr, kâ'ilüz, zamân, ise (gazel); *BÂKÎ*: teşnedür, zer, kendidür, subh-dem, beni (gazel); *NEF'Î*: Cem, şegab(kaside); çemen, yine (gazel); *Ş.YAHYÂ*: kendidür, kül, neylesün, olmasa, yine (2), beni (gazel); cihâd (tarih); *NÂİLÎ*: gönül, yine (gazel); muhtedâ (tarih); *SÂBÎT*: pâyına (gazel); *NEDÎM*: mültesem (kaside); Reşid (tarih); *Ş.GÂLİB*: Rûm, kerem (kaside); câh (tarih).

4. MÜFTEİLÛN MEFÂÎLÛN MÜFTEİLÛN MEFÂÎLÛN (RECEZ):

ŞEYHÎ: eldedir, içindedir, olur, heves (gazel); *A.PAŞA*: yok, dilberün, Mustafâ (gazel); *NEV'Î*: ola, olur, yok, helak, âfitâbsın (gazel); *BÂKÎ*: kâm-kârdur, pâremüz, ola, didi (gazel); *Ş.YAHYÂ*: ver, aşk (gazel); *NÂİLÎ*: pîşvâ mıdır, bir midir, verdiler, niyâz dur, sürmedân, degmesün, ile (gazel); *Ş.GÂLİB*: n'eyleyim, ney (gazel).

5. FEİLÂTÛ FÂÎLÂTÛN FEİLÂTÛ FÂÎLÂTÛN (REMEL):

ŞEYHÎ: belirmez, güründü (gazel); *FUZÛLÎ*: olmuş (gazel); *Ş.YAHYÂ*: dilde (gazel); *NÂİLÎ*: bu (gazel); *Ş.GÂLİB*: bi-vefayımışsın, düşdi (gazel).

6. MEF'ÛLÛ FÂÎLÂTÛN MEF'ÛLÛ FÂÎLÂTÛN (MUZÂRİ):

ŞEYHÎ: adem (kaside); ister, zâyil, âşinâyî (gazel); *A.PAŞA*: hâme, meh-likâya (gazel); *FUZÛLÎ*: revâ'ih, i'tibârum, bâde, hâle, çerâgı (gazel); *NEVÎ*: düşmüş, görsek, elinden, böyle, âfîtabı (gazel); *BÂKÎ*: sanurlar, ister, düşmüş, zamâne, fütâde, kalur mı (gazel); *Ş.YAHYÂ*: peydâ, şem'un, üzre, zamâne, akıtdı, sâkî (gazel); *NÂİLÎ*: biz, olsun, söyleyince (2)(gazel); degül mi (kıt'a); *SÂBÎT*: 'imâde (gazel); vâ'iz (kıt'a); *NEDÎM*: nev-bahârı (kaside).

7.MEFÂİLÜN FEİLÂTÜN MEFÂİLÜN FEİLÂTÜN (MÜCTES):

A.PAŞA: değıldir (kıt'a); *NEVÎ*: mahabbet, berâber (gazel); *Ş.YAHYÂ*: düşelden (gazel).

8.FEÛLÜN FEÛLÜN FEÛLÜN FEÛLÜN (MÜTEKÂRİB):

ŞEYHÎ: degmez (gazel); *FUZÛLÎ*: 'âlem (kaside); bâ'is (gazel); *NEVÎ*: mutallâ (kaside); kâsır, efâzıl (kıt'a); *BÂKÎ*: mükerrer (kaside), sâ'id (gazel); *Ş.YAHYÂ*: cân-sitâni (kıt'a); *SÂBÎT*: Per (kıt'a).

9.FA'LÜN FEÛLÜN FA'LÜN FEÛLÜN (MÜTEKÂRİB):

Ş.YAHYÂ: bâ'is, lâyıık (gazel); *NÂİLÎ*: nâ-müselmân (şarkı); *Ş.GÂLİB*: edersin (gazel).³⁰

5.Genel Sonuçlar ve Özet

Bu çalışma Fars ve Türk aruzlarındaki yeknesak ve almaşık vezinlerin, tarihi seyir içerisinde kullanımlarını ve diğer vezinlerden farklı yönlerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiş ve özetle şu umumi sonuçlara varılmıştır:

1.Tek bir tefilenin bir mısradâ 4 kez tekrarından meydana gelen yeknesak ve iki farklı tefilenin münâvebe ile 2 kez tekrarından

³⁰ Bu konuda ayrıca A.Mâhyâr ve H. İpekten'in mezkur eserleriyle şu makalelere de bakılabilir: M.Ferzâd, "Arûz-i Hâfız", Mecelle-i Dânişkede-i Ulûm ve İnsânî, Ferverdîn, 1350 h.ş.; Y.Şafak, "Fuzûlî'nin Farsça ve Türkçe Divanlarında Kullandığı Vezinler", Selçuk Ün. FEF, Edebiyat Dergisi, S.9-10, s.69-78; aynı müel. "Fuzûlî, Hayâlî ve Yahyâ Bey Divanlarında Yeknesak ve Almaşık Vezinlerle Yazılmış Manzumelerin Özellikleri", Yedi İklim, S.71, s.45-53.

oluşan almaşık vezinler, ritimlerindeki monotonluk ve mekaniklik sesebiyle her iki edebiyatta da az kullanılmışlardır. 4 Mefâilün vezni bir istisnâ olarak çok kullanılan kalıplar arasında yer almıştır. Bu vezin hariç tutulduğunda 11 adet yeknesak ve almaşık veznin Farsça gazellerde kullanım oranı toplam % 12,9, Türkçe gazellerde -dikkat çekici bir farklılıkla- % 5'tir. Söz konusu vezinlerin Türk edebiyatında çeşit ve miktar bakımından Fars edebiyatında, kinden-daha az olduğu tespit edilmiştir.

2.Araştırmamıza konu olan yeknesak vezinlerdeki, mısra ortalarında kelimelerin bölünmediği durakların bulunması hususunda 4 Mefâilün'ün özel bir durumu vardır. 4 Müstef'ilün daima duraklı, 4 Feülün ise genellikle duraksız olarak kullanılmıştır. Örneklerine nadiren rastlanan 4 Müfteilün, 4 Mütefâilün kalıplarının ekseriya duraklı; 4 Fâilâtün ve 4 Feilâtün'ün ise bazen duraklı, bazen duraksız kullanıldıkları görülmüştür.

Almaşık vezinlerden Mefâilün feilâtün mefâilün feilâtün kalıbının genellikle duraksız, diğerlerinin hemen daima duraklı oldukları müşahede edilmiştir.

3.Genel olarak duraksız kullanılan vezinlerde de durak yapma temayülü, şairlere göre, az çok kendini hissettirmektedir. Ayrıca coşkulu şiirler söyleyen bazı sûfi şairlerde durak yapma temayülünün çok kuvvetli olduğu, bunların duraksız kullanılan kalıpları da çoğu kez duraklı kullandıkları görülmektedir.

Buna karşılık duraklı kullanılan vezinlerle yazılmış Farsça manzumelerde de bazen 4 Mefâilün'e benzer tarzda sekte ve vurgu yapıldığı tespit edilmiştir.

4.Her iki edebiyatta da iç kafiye esasına dayanan müsemmatların söz konusu vezinlerle ve özellikle 4 Müstef'ilün'le yazıldıkları bilinmektedir. Ancak yeknesak ve almaşık vezinlerdeki durakların, doğrudan doğruya müsemmatlara bağlı bir özellik olmadığı anlaşılmaktadır.

5.Farklı kullanımları aruzla ilgili kaynaklarda belirtilmiş olan Müfteilün fâilün (fâilân) [2] ve Mefâilü feülün (mefâil) [2] gibi vezinler dışında araştırmamıza konu olan yeknesak ve almaşık

vezinlerle yazılmış olan manzûmelerde kafiyelerin sonlarında bileşik hece getirilmemeye dikkat edilmiştir.

Ancak bu manzumelerin ilk mısralarının sonlarında bazen harf-i med ve nûn ile biten, bazen de -nâdiren ve daha ziyade uzun manzumelerde- bileşik hece ile nihayet bulan kelimeler kullanıldığı görülmüştür.

6. Türk edebiyatında XVIII. yüzyıla kadar bu geleneğe -genel olarak- özenle uyulduğu, mezkûr tarihten sonra ise bu dikkatin azaldığı ve özellikle kıtaların kafiyelerinde zaman zaman bileşik hece kullanıldığı müşahede edilmiştir. Bu itina Türkçe'nin lehine olmuş, yeknesak ve almaşık vezinlerle yazılan manzumelerde bileşik heceden kaçınmak için büyük ölçüde Türkçe kafiye ve redif kullanılmıştır. Buna karşılık Fars edebiyatında bu geleneğin, kanaatimizce özellikle dilin yapısından kaynaklanan zarûretlerle kısmen de olsa aşıldığı, Fars edebiyatının önde gelen şairlerince dahi söz konusu manzumelerin sonlarında -makalemizin ilgili bölümünde izah edildiği şekliyle- bileşik hece kullanıldığı tespit edilmiştir.

Elde ettiğimiz bütün bu sonuçlar, klasik Fars ve Türk edebiyatlarında yeknesak ve almaşık vezinlerin tarihi seyir içerisindeki kullanım özelliklerini ortaya koymuştur. Kanaatimizce bu tespitler, bilhassa metin tenkidi ve tamirinde araştırmacılara belli yönlerden ışık tutacak mahiyettedir.